



# ШЫН

## НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың  
август 31-де үнүп  
эгелээн

№ 56 (17385)

2007 чылдың  
МАЙ 15,  
вторник

Номерни парлалгаже  
дужааганы:  
график езугаар — 21.00,  
херек кырында — 17.30.  
Садар өртээ 4 рубль.



### Тыва Республиканың Чазаанда САЙЫТТАРНЫҢ ОРАЛАКЧЫЛАРЫН ТОМУЙЛААН

Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың май 11-де болуп эрткен ээлчеглиг хуралында Тыва Республиканың яамыларының сайыттарының болгаш агентилелдериниң удуртукчуларының оралакчыларын томуйлаар дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Хүн чурумунда кирген айтырыгларны чугаалажып эгелээр бетинде Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол сөс алгаш, республиканың яамыларына, агентилелдеринге ажилдаар кадрлар шилип алыры элээн берге болуп турарын чугаалаан. Кайы-даа адырның ажил-агы-йының чедиишкиниг болуру кадрларның билиинден, мергежилден улуу-биле хамааржыр, ындыг болганда яамылар, агентилелдер боттарының кадрларының өөредилгезинче, кижизидилгезинче онза кичээнгейни салырын ол чугулага көргөн. ТР-ниң яамыларының сайыттары, агентилелдерниң удуртукчулары кады ажилдаар оралакчыларын боттары шилип алгаш, оларны томуйлаары-биле Чазак хуралында кирип келген, ынчангаш кандидатураларны эки сайгырып көөрүн Чазак Даргазы саналдаан.

ТР-ниң Чазак кежигүннери республиканың яамыларының сайыттарының оралакчыларының болгаш агентилелдериниң удуртукчуларының оралакчыларының кандидатураларының дугайында айтырыгларны бүгү талалыг сайгарып көргөн, оон түннелинде моон адаанда яамыларының сайыттарының оралакчыларын болгаш агентилелдин директорунуң оралакчыларын томуйлаан дуга-

йында ТР-ниң Чазак доктаалдарын хүлээп алган.

Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзааның сайыдының оралакчыларына Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызы турган Игорь Петрович Грейсеровту, Шагаан-Арыгның орук-септелге тудуг эргелелиниң начальниги турган Андрей Бадарчиевич Көктү;

Тыва Республиканың кадык камгалап сайыдының бирги оралакчызына Кызылдың №2 республика эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи турган Наталья Николаевна Воверенени, оралакчыларына Аннета Шериг-ооловна Бодур-Ооржакты, «Туберкулезка удуг диспансер» күрүнениң кадык камгалап албан чериниң акушер-гинеколог эмчизи турган Орлан Николаевич Суван-оолду;

Тыва Республиканың чер болгаш өнчү-хөрөңги хамаарылгалар сайыдының оралакчызына Уран-оол Алдын-оолович Ондарны;

Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыдының бирги оралакчызына Культура яамызының кол специалисти турган Надежда Петровна Германны, оралакчызына Виктор Сергеевич Чигжитти;

Тыва Республиканың өөредил-

ге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының бирги оралакчызына Тываның күрүне университетиниң проректору турган Сергей Октаевич Ондарны, оралакчыларына өөредилге шынарының мониторингиниң болгаш аттестациязының төвүнүк методизи турган Людмила Анатольевна Муравьева, Кызылдың №2 школазының директорунун оралакчызы турган Мира Делгер-ооловна Наксылды, Уран-Кыс Сергеевна Ондарны;

Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология сайыдының оралакчыларына Красноярск крайның Ермаковск район чагыргазының даргазының оралакчызына ажилдап турган Михаил Гаврилович Букуровту, Григорий Серен-Доржуевич Ондарны;

Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдының оралакчыларына Кызыл хоорайга Тыва Республиканың Чазааның девискээр эргелелиниң удуртукчузу турган Виктор Хомушкевич Кара-оолду, Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы турган Виктор Зууларович Пюрюяны;

Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчыларына Урана Туматовна Давааны, ТР-ниң Саң-хөө яамызының департамент начальниги турган Ольга Васильевна Доржуну, Валентина Сандыковна Канданни;

Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызына Чингис Алексеевич Бадыны;

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директорунун оралакчыларына Александр Хертекович Доржуну, Буян Владимирович Биче-оолду томуйлаан.

«Шын» солун редакциязы күрүне албан чериниң кол редакторун томуйлаар дугайында айтырыгны Чазак хуралына чугаалашкаш, «Шын» солунуң кол редакторунга Светлана Сюр-ооловна Монгушту томуйлаар дугайында ТР-ниң Чазак доктаалын хүлээп алган.

Томуйлаашкыннар соонда Ш.В. Кара-оол кадрларның онаашкан ажилына харысалгазын бедидериниң, хоойлуларны, доктаалдарны, айтышкыннарны чогуур үезинде күөсөлдөзүн хандырарының айтырыгларынга доктаагаш, бо талазы-биле моон соңгаар кылып чорудар ажилдарны чугаалаан.

Олышкаш хуралга «Тыва Республиканың соңгулда комиссияларының системазының дугайында», «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында Тыва Республиканың хоойлузунун төлөвилелиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ук төлөвилелдерни Чазак кежигүннери чүүл-дугузун дөткээн, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлузудулга палатазына чугаалажыры-биле кирир дугайында доктаалды хүлээп алган.

Бистиң корр.

### Селектор хурал

## ТАРЫЛГА ШӨЛДЕРИНДЕ АЖЫЛ-ИШ ХАЙНЫШКЫННЫГ

Бо хүннерде республикада часкы тарылга эгелээн. Ниитизи-биле бо чылын 16390 гектарга тараа культураларын тарыыр. Май 10-га чедир республика часкы тарылгага ажыглаар эргежок чугула үрезинниң 70 хуузун Красноярск крайның ажил-агыйларындан сөөртүп эккеп алган. Ол үрезиннер республиканың үнүштерни камгалаар болгаш үрезин инспекциязының станциязының хыналдазын эрткен.

Часкы тарылганың эгелээни-биле холбаштыр ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы И.В. Чучев май 11-де селектор хуралды эрттирген. Ниитизи-биле кожууннар часкы тарылгага багай эвес белеткенген. Ылангыя Таңды, Би-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Барыын-Хемчик кожууннарда кывар-чаар материалдарның курлавыры тургустунган болгаш көдээ ажил-агый техниказының септелгезин дооскаш, тарылганы эгелей берген.

Таарымча чок байдал Бай-Тайга, Сүт-Хөл болгаш Чаа-Хөл кожууннарда тургустунуп турар. Бо кожууннарда көдээ ажил-агый техниказының септелгези ам-даа

доозулбаан. Мынчага чедир часкы тарылгага ажыглаар кывар-чаар материалдарның курлавырын тургузуп албаан. Ол талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын селектор хуралдан дааскан.

Часкы тарылганың эң-не чарыгдалдыг кезээ кывар-чаар материалдарны садып алыры болур. ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының агробизнес болгаш чер ажылының килдизиниң начальниги Алексей Оюнуң чугаалап турары-биле алырга, бо чылын өнчүнүң шупту хевирлериниң ажил-агыйларынага часкы тарылганы чорудар кывар-чаар материалдар садып алырына, 6,5 млн. рубль херек болуп турар. Бо

хүннерде ол угланышкынга ажыглаары-биле субсидия хевиринге 2 млн. ажыг рубльди ажил-агыйларга берген. Арткан акшаны көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң коллективтери, арат (тараачын) ажил-агыйлары боттары тыптынар алаар.

Селектор хуралды башкарып эрттирип турган ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы, көдээ ажил-агыйның хоочун ажилдакчызы Иван Васильевич Чучевтин мынча деп чугаалааны таварылга эвес:

— Бо чылын республика сөөлгү катап өскээртен азы Саян артындан үрезинни сөөртүп ап турарывыс бо. Бодувустуң хереглеливиске тарааны өстүрүп ап болур аргавыс бар. Ол талазы-биле бистиң арга-дуржулгавыс бар, сугаттыг черивис чедер. Азырадыкчы хөөндөн үштунар үе келген — дээн. Көдээ ажил-агыйның хоочун ажилдакчызының бо сестери амыдырал кырынга боттаны бээр болза, дыка эки болур-дур ийин. Тываның бодунуң үрезинин

тарыырга дыка таарымчалыг болур деп, хоочун тараажылар чугаалаар боор чүве. Ынчангаш Иван Васильевичиниң мону сагындырып турары база таварылга эвес.

Бо чылын часкы тарылгага «Тываводмелиорация эргелели» федералдыг күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези эки белеткененин көргүзүп турар. Май 10-га чедир федерацияга, республикага болгаш кожууннарга хамаарылгалыг шупту суггарылга системалары сугну берип эгелээн. Олар бо чылын ажыгладан үнген ийи суггарылга системазын немей ажилдадып үндүрер сорулганы салып турар.

Ниитизи-биле республикада часкы тарылганың чоруп турары багай эвес. Час — чылды чемгерер деп чоннуң сөзү бар болгай. Моон мурнунда чылдарда үрезини майның төнчүзүнде сөөртүп эккээр, июнь эгезинде тарып турганывыс чажыт эвес-ле болгай. Бо хүннерде кайда-даа тарылга шөлдөрүндө хайнышкынныг ажил-иш чоруп турар. Тарылганы май 25-те доозар сорулганы салып алган ажилдап турарлар.

Бистиң корр.

Культура  
амыдыралы

### «АК-КӨК ОТЧУГАШКА» ДЫШТАНГАН

Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурга Улуг Тиелелге тураскааткан парад-чыскаал Майның 9-та болуп эрткен.

Аңаа кожуунуң школачыларының «Зарница» шериг-патриотчу оюнунуң тиелекчилери отрядтарың дайынчылары болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш күш-ажылдың хоочуннары, тылдың ажил-ишчилери киришкен. Орден-медалдары чайынналган хоочуннар биле россияжи шериглерниң янзы-бүрү кезектериниң хеп-сынын кеткен, каасчараш школачылар парад-чыскаалды магаданчыг аян кириген.

Хоочуннар Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалга чечектерни салган. Кызыл кожуун чагыргазының даргазы С.К. Ондар, Каа-Хем суур чагыргазының даргазы А.Х. Монгуш байырлыг чыскаалдыг киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалааш, оларга өөрүп четтиргенин илередип, быжыг кадыкшылды күзээн.

Хоочуннар улаштыр Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажынына «Ак-көк отчугашка» кирип, культура ажилдакчыларының солун концертин көрүп, ырлап, танцылап дыштанганнар.

### ДИПЛОМАНТ БОЛГАН

Делегей чергелиг Сибириның аас чогаалының 25-ки фестивалы Новосибирск хоорайга май 3-6 хүннеринде болуп эрткен.

Аңаа 20 ажыг улуг-биче коллективтер киришкен. Тыва Республиканы төлээлеп ук фестивалга Таңды кожуунуң Кызыл-Арыг тускай эдилгелиг школазының «Сыгырга» аас чогаал бөлүүнүң удуртукчу башкылары Айлаң Алексеевна, Мөрген Яковлевич Монгуштар өөреникчилери-биле кады киришкен. «Сыгырганың» хөөмей-сыгыдын, хөгжүмге аялгаларын көрүкчүлөр магадаан. Ылангыя б харлыг Серен-Доржу Бай-Кара хөөмейниң дөрт хевирин күөсеткеш, хамыкты кайгаткан.

Фестивальдың түннелинде «Сыгырга» бөлүү дөрт эң шыырак бөлүктөрүн бирээзи болуп, дипломант атты чаалап алган. Оон аңгыда Новосибирскиниң күрүне университетиниң медалы-биле шаңнаткан. Эр хей, «Сыгырга»!

С.ДАЧЫН-ХӨӨ.



## Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

**Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязын тургузар дугайында**  
24.04.2007 чыл Кызыл хоорай №145/808-4

Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаарыга кандидатуралар талазы-биле саналдарны сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 22, 26 чүүлдеринге, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Тыва Республиканың 2006-2010 чылдарга девискээр соңгулда комиссияларын тургузарын эгелээр дугайында» 10.11.2006 чылдың №123/672-4 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязын, ооң составына шитпирлеп бадылаар эргелиг дараазында кежигүннерлиг кылдыр томуйлавышаан, тургузар:

1) Динмей Лидия Бидинеевна, 1965 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Каа-Хем районунуң Сарыг-Сеп суурунун №2 ортумак школазының математика башкызы, комиссиянын составына томуйлаары-биле «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырындан саналдаан;

2) Донгак Алексей Кызыл-оолович, 1962 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Сарыг-Септин №2 ортумак школазының физика башкызы, комиссиянын составына томуйлаары-биле ажылдап турар черинден саналдаан;

3) Злобина Елена Матвеевна, 1975 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Каа-Хем кожуун чагыргазының специализи, комиссиянын составына томуйлаары-биле Каа-Хем кожуунунуң Төлээлекчилер хуралындан саналдаан;

4) Куулар Галина Агбан-ооловна, 1956 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Каа-Хем кожуун чагыргазының херектер эргелекчизи, комиссиянын составына томуй-

лаары-биле Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының мурнундагы составындан саналдаан;

5) Леонова Екатерина Васильевна, 1971 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Каа-Хем кожуунунуң чагыргазының кол бухгалтери, комиссиянын составына томуйлаары-биле ажылдап турар черинден саналдаан;

6) Очур Тана Маратовна, 1971 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Каа-Хем кожуунунуң төп эмнелгезиниң медсестразы, комиссиянын составына томуйлаары-биле «Россияның Амыдырал партиязы» политиктиг партияның девискээр салбырындан саналдаан;

7) Серээдар Светлана Федоровна, 1965 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Сарыг-Септин №1 ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы, комиссиянын составына томуйлаары-биле ажылдап турар черинден саналдаан;

8) Ховалыг Ульяна Базыр-ооловна, 1963 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, уругларның уран чүүл школазының башкызы, комиссиянын составына томуйлаары-биле «Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязы» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырындан саналдаан;

9) Эртине Ирина Алексеевна, 1970 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Каа-Хем кожуунунуң өг-бүлеге болгаш уругларга социал дузаламчы төвүнүн директору, комиссиянын составына томуйлаары-биле ажылдап турар черинден саналдаан.

2. Бо доктаалды парлаары-биле республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынче чорудар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал.**

**Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаар дугайында**

24.04.2007 чыл. Кызыл хоорай №145/809-4

Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарыга кандидатуралар талазы-биле саналдарны сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүн 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын 1956 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Каа-Хем кожуунунуң чагыргазының херектер эргелекчизи, комиссиянын составына Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының мурнундагы составындан

саналдаан Галина Агбан-ооловна Кууларны томуйлаар.

2. Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы девискээр соңгулда комиссиязының организастыг хуралын 2007 чылдың май 10-дан эрттирбейн чыылдырар.

3. Бо доктаалды парлаары-биле республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынче чорудар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал.**

**Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязын тургузар дугайында**

24.04.2007 чыл. Кызыл хоорай №145/810-4

Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаарыга кандидатуралар талазы-биле саналдарны сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 22, 26 чүүлдеринге, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Тыва Республиканың 2006-2010 чылдарга девискээр соңгулда комиссияларын тургузарын эгелээр дугайында» 10.11.2006 чылдың №123/672-4 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязын, ооң составына шитпирлеп бадылаар эргелиг дараазында кежигүннерлиг кылдыр томуйлавышаан, тургузар:

1) Бюрбюжап Рада Саяновна, 1970 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Эрзин суурнуң поликлиниказының процедура кабинетиниң медсестразы, комиссиянын составына томуйлаары-биле ажылдаар черинден саналдаан;

2) Калинин-оол Маргарита Кыргысовна, 1960 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, хууда сайгарлыкчы, комиссиянын составына томуйлаары-биле «Россияның либерал-демократтыг партиязы» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырындан саналдаан;

3) Кара-оол Халарбаа Сааяевич, 1939

чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Эрзин кожуунунуң чагыргазының парлаалга секретары, комиссиянын составына томуйлаары-биле Эрзин кожуунунуң чагыргазындан болгаш Төлээлекчилер хуралындан саналдаан;

4) Маажый Шириме Кыргысович, 1946 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, «Чунар-бажы»-хеп чуур чер комбинаты» муниципалдыг бүдүрүлгениң директору, комиссиянын составына томуйлаары-биле «Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязы» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырындан саналдаан;

5) Назын Валентина Кыргысовна, 1954 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, өөредилге килдизиниң методизи, комиссиянын составына томуйлаары-биле Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының мурнуку составындан саналдаан;

6) Ондар Долаана Владимировна, 1976 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Эрзин кожуунунуң Кадастр палатазының башкарыкчы технологу, комиссиянын составына томуйлаары-биле чурттап турар черинден саналдаан;

7) Саая Татьяна Аракчаевна, 1958 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның штавының секретары, комиссиянын составына томуйлаары-биле «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырындан саналдаан;

8) Уржук Вячеслав Хайынович, 1956 чылда төрүттүнген, Эрзинниң кожхн-нин инженери, комиссиянын составына томуйлаары-биле ажылдап турар черинден саналдаан;

9) Хертек Каң-оол Шожалович, 1943 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, пенсионер, комиссиянын составына томуйлаары-биле «Россияның Амыдырал партиязы» политиктиг партияның девискээр

**Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаар дугайында**

24.04.2007 чыл. Кызыл хоорай №145/811-4

Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаар кандидатураларының талазы-биле саналдарны сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүн 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын 1939 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Эрзин кожуунунуң чагыргазының парлаалга секретары, комиссиянын составына томуйлаары-биле Эрзин кожуунунуң чагыргазының

**Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн эргелеринден хостаар дугайында**

24.04.2007 чыл. Кызыл хоорай №145/812-4

Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының шитпирлеп бадылаар эргелиг кежигүнү М.С. Павленконун 2007 чылдың 24.04-те билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунун «а» подпунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

**Бии-Хем кожуунунуң Хадын, Тарлаг, Сесерлиг сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязына дагзыр дугайында**

24.04.2007 чыл. Кызыл хоорай №145/814-4

Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Бии-Хем кожуунунуң Хадын, Тарлаг, Сесерлиг сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң төлээлекчилер хуралдарының 2007 чылдың апрель 11-де шитпирлеринге үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бии-Хем кожуунунуң Хадын, Тарлаг,

**Эрзин кожуунунуң Качык сумузузунуң көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязына дагзыр дугайында**

24.04.2007 чыл. Кызыл хоорай №145/825-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Эрзин кожуунунуң Качык сумузузунуң көдээ чурттакчылыг черлериниң Төлээлекчилер хуралының 2007 чылдың апрель 18-те шитпирлеринге үндезилеп Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожуунунуң Качык сумузузунуң

### ДЫҢНАДЫГ

Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына, Кызыл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралына депутат мандаттарны хуваарына чөпшээрелдиг, кандидаттар даңзызын иди үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, Кызыл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралына дорту-биле, албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар черлериниң аайы-биле сонгукчуларга Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составының кезээнге (шитпирлеп бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) томуйлаашкын талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур.

салбырындан саналдаан.

2. Бо доктаалды парлаары-биле республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынче чорудар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал.**

болгаш Төлээлекчилер хуралының саналдааны Кара-оол Халарбаа Сааяевичини томуйлаар.

2. Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы девискээр соңгулда комиссиязының организастыг хуралын 2007 чылдың май 10-дан соңгаарлатпайн чыылдырар.

3. Ук доктаалды парлаары-биле республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынче чорудар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал.**

1. Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының шитпирлеп бадылаар эргелиг кежигүнү Мария Сидоровна Павленкону эрге-хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал.**

Сесерлиг сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязына дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал.**

көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязына дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарына парладыр.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал.**

Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнүнден эгелеп 20 хонуктуң дургузунда дараазында адреске эккеп кирип болур: **667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, телефону: (39 422) 1-10-09.**

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.**



$$ИНПчер(i) = ((Фзн(i) + Фапз(i)) / Ni) / ((Фзн+Фапз) / N) \quad (11),$$

мында:  
Фзн(i) – отчеттук чылда i деп муниципалдыг тургузгунуң девискээринден тус чер бюджеттеринче чер үндүрүүнүн херек кырында кирер акшалары;

Фапз(i) – отчеттук чылда i деп муниципалдыг тургузгунуң девискээринден республика болгаш тус чер бюджеттеринче чер дээш аренда төлевирииниң херек кырында кирер акшалары;

Фзн – отчеттук чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң девискээрлеринден тус чер бюджеттеринче чер үндүрүлгелериниң херек кырында кирер акшаларынын түнү;

Фапз – отчеттук чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң девискээрлеринден республика болгаш тус чер бюджеттеринче чер дээш аренда төлевирииниң херек кырында кирер акшаларынын түнү;

планнап турар чылда муниципалдыг тургузгунуң үндүрүг күчүзүнүн индексин санаарына:

$$ИНПчер(i) = (КОСЗi/Ni) / (КОСЗ/N) \quad (12),$$

мында:  
КОСЗi – i деп муниципалдыг тургузгунуң девискээринде турар черниң өртек-хөлөзиниң кадастр үнези;

КОСЗ – Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң девискээринде турар черниң өртек-хөлөзиниң кадастр үнези.

### III. Бюджеттин чарыгдалдарының индексин санаарының методиказы

7. Бюджеттин чарыгдалдарының индексин (ИБР) планнап турар чылда республиканың муниципалдыг тургузгунуң чарыгдалдарының түнү-биле хамаарышкан адырларның үлүг-хуузуна деңгем көргөн бюджет чарыгдалдарының хууда адырларының индекстериниң түнү кылдыр (республика бюджетинден дамчыдып берген субсидияларның база субвенцияларның күсели-биле үндүргөн чарыгдалдарны барымдаалавайн) тодараттынар:

Муниципалдыг тургузгунуң ИБР-ин санаарының аргазы дараазында хевирлиг болур:

$$ИБРi = a \times ИБРобр(i) + b \times ИБРздр(i) + c \times ИБРмсу(i) + d \times ИБРкульт(i) + e \times ИБРбу(i) + f \times ИБРпроч(i) \quad (13),$$

мында:  
ИБРобр(i) – i деп муниципалдыг тургузгунуң «Өөредилге» адыр талазы-биле бюджеттин чарыгдалдарының индекси;

ИБРздр(i) – i деп муниципалдыг тургузгунуң «Кадык камгалал болгаш күш-культура» адыр талазы-биле бюджеттин чарыгдалдарының индекси;

ИБРмсу(i) – i деп муниципалдыг тургузгунуң «Тус черниң бот-башкарылгазы» адыр талазы-биле бюджеттин чарыгдалдарының индекси;

ИБРкульт(i) – i деп муниципалдыг тургузгунуң «Культура, кинематография болгаш массалыг информация чепсектери» адыр талазы-биле бюджеттин чарыгдалдарының индекси;

ИБРбу(i) – i деп муниципалдыг тургузгунуң даштыкы чаагайжыдылганың объектилерин ажаап харагалзаар талазы-биле бюджеттин чарыгдалдарының индекси;

ИБРпроч(i) – i деп муниципалдыг тургузгунуң өске-даа чарыгдалдар талазы-биле бюджеттин чарыгдалдарының индекси;

a, b, c, d, e, f – «Өөредилге», «Кадык камгалалы болгаш күш-культура», «Тус черниң бот-башкарылгазы», «Культура, кинематография болгаш массалыг информация чепсектери» деп кезектер талазы-биле, даштыкы объектилерин ажаап харагалзаар чарыгдалдарның (федералдыг болгаш республика бюджеттеринден дамчыдып берген субсидияларның база субвенцияларның күсели-биле үндүргөн чарыгдалдар чокка) планнап турар чылда муниципалдыг тургузгунуң бюджеттериниң кадып түнээни чарыгдалдарында өске-даа бүгү тус-тузунда үлүг-хуулары.

### Бюджеттин чарыгдалдарының адырлар аайы-биле индекстериниң санаашкыны

8.1. «Өөредилге» адырының талазы-биле (ИБРобр(i)) деп муниципалдыг тургузгунуң бюджетиниң чарыгдалдарының индекси дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$ИБРобр(i) = Куд(обр)i \times Кстр(обр) \quad (14),$$

мында:  
Куд(обр)i – «Өөредилге» адырының талазы-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң өртек өзерииниң коэффициентизи;

Кстр(обр)i – «Өөредилге» адырының талазы-биле хереглел структуразынга i деп муниципалдыг тургузгунуң эдилге коэффициентизи;

$$Кстр(обр) = 0,01 \times \frac{R_i}{R} + 0,33 \times \frac{Y_i}{Y} + 0,66 \times \frac{D_i}{D'} \quad (15),$$

мында:  
Ri – дооступ турар сөөлгү өөредилге чылында сан-медээ-биле алырга i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында i деп муниципалдыг

тургузгунуң ниити билиг школаларында болгаш школа-интернаттарында өөренип турар уругларның үлүгү;

R – дооступ турар сөөлгү өөредилге чылында сан-медээ-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити билиг школаларында болгаш школа-интернаттарында өөренип турар уругларның үлүгү;

Yi – отчеттук чылдың январь 1-де сан-медээ-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында 1 хардан 6 хар чедир назылыг уругларның үлүгү;

Y – отчеттук чылдың январь 1-де сан-медээ-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында 1 хардан 6 хар чедир назылыг уругларның үлүгү;

D'i – отчеттук чылдың январь 1-де i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында (ниити билигиниң школа-интернаттарында өөренип турар 1 хардан 6 хар чедир назылыг уруглардан аңгыда) 17 хар чедир назылыг уругларның үлүгү;

D' – отчеттук чылдың январь 1-де республиканың муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында (ниити өөредилгениң школа-интернаттарында өөренип турар 1 хардан 6 хар чедир назылыг уруглардан аңгыда) 17 хар чедир назылыг уругларның үлүгү.

Ri, R, Di, D' деп көргүзүлгелери санап турда, уругларның чогуур категориаларының санындан өскүс уругларның болгаш ада-иелериниң ажалда хайгааралы чок арткан уругларның санын кааптар.

8.2. «Кадык камгалалы болгаш күш-культура» адырының талазы-биле (ИБРздр(i)) деп муниципалдыг тургузгунуң бюджет чарыгдалдарының индексин дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$ИБРздр(i) = Куд(здр)i \times Кстр(здр)i \quad (16),$$

мында:  
Куд(здр)i – «Кадык камгалалы болгаш күш-культура» адырының талазы-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң өртек өзерииниң коэффициентизи;

Кстр(здр)i – «Кадык камгалалы болгаш күш-культура» адырының талазы-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң эдилге коэффициентизи;

$$Кстр(здр)i = \frac{1 + Di + Pi}{1 + Dcp + Pcp} \quad (17),$$

мында:  
Di – отчеттук чылдың январь 1-де i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санынга i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттап турар 17 хар назылыг уругларның үлүгү;

Dcp – отчеттук чылдың январь 1-де Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң чурттап турар, 17 хар чедир назылыг уругларның үлүгү;

Pi – отчеттук чылдың январь 1-де i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында i деп муниципалдыг тургузгунуң күш-ажыл кылып шыдаар назыдан улуг чурттакчыларының үлүгү;

Pcp – отчеттук чылдың январь 1-де Тыва Республиканың чурттакчы муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң күш-ажыл кылып шыдаар назыдан улуг чурттакчыларының үлүгү.

8.3. «Тус черниң бот-башкарылгазы» (ИБРмсу(i)) адырының талазы-биле муниципалдыг тургузгунуң бюджеттер чарыгдалдарының индексин дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$ИБРмсу(i) = Куд(мсу)i \times Кстр(мсу)i \quad (18),$$

мында:  
Куд(мсу)i – «Тус черниң бот-башкарылгазы» адырының талазы-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң өртек өзерииниң коэффициентизи;

Кстр(мсу)i – «Тус черниң бот-башкарылгазы» адырының талазы-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң эдилге коэффициентизи;

$$Кстр(мсу)i = Vi \times 1,855 + (1 - Vi) \quad (19),$$

мында:  
Vi – отчеттук чылдың январь 1-де i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының үлүгү.

8.4. «Культура, кинематография болгаш массалыг информация чепсектериниң» (ИБРкульт(i)) адырының талазы-биле муниципалдыг тургузгунуң бюджетиниң чарыгдалдарының индексин дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$ИБРкульт(i) = Куд(культ)i \quad (20),$$

мында:  
Куд(культ)i – «Культура, уран чүүл, кинематография» адырының талазы-биле i деп муниципалдыг тургузгунуң өртек өзерииниң коэффициентизи.

8.5. Даштыкы чаагайжыдылга объектилерин тудуп тургузарының талазы-биле бюджеттер чарыгдалдарының (ИБРбу(i)) индексин дараазында:

$$ИБРбу(i) = Куд(проч)i \times Кстр(бу)i \quad (21),$$

мында:  
Куд(проч)i – i муниципалдыг тургузгунуң өске-даа адырларында өртек өзерииниң коэффициентизи;  
Кстр(бу)i – даштыкы чаагайжыдылганың объектилерин тудуп тургузар талазы-

биле негелде структуразынга i деп муниципалдыг тургузгунуң эдилге коэффициентизи:  
Ул + Азим – ДТi N

$$Кстр(бу)i = \frac{Ул + Азим - ДТ}{Ni} \times \dots \quad (22),$$

мында:  
Ул – сөөлгү отчеттук хүнде, айда, чылда i деп муниципалдыг тургузгунуң эргезинде турар кудумчу-орук четкизиниң (эртер оруктарны, шөлдерни болгаш өскелерни-даа кириштиргени-биле) дурту (км);

Ул – сөөлгү отчеттук хүнде, айда, чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң эргезинде турар кудумчу-орук четкизиниң (эртер оруктарны, шөлдерни болгаш өскелерни-даа кириштиргени-биле) ниити дурту (км);

Азам – сөөлгү отчеттук чылда, айда, хүнде i деп муниципалдыг тургузгунуң эргезинде турар автомобиль оруктарының (автокыштагаларының) дурту (км);

Азим – сөөлгү отчеттук чылда, айда, хүнде Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң эргезинде турар кышкы автомобиль (автокыштагаларының) оруктарының ниити дурту (км);

ДТi – отчеттук сөөлгү чылда, айда, хүнде i деп муниципалдыг тургузгунуң эргезинде турар транзит транспортунуң чоруурунга кудумчу-орук четкизиниң болгаш кышкы автомобиль оруктарының ниити дурту (км);

ДТ – отчеттук сөөлгү чылда, айда, хүнде Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң эргезинде турар транзит транспортунуң чоруурунга кудумчу-орук четкизиниң болгаш кышкы автомобиль оруктарының ниити дурту (км);

8.6. Өске-даа адырлар талазы-биле (ИБРпроч(i)) муниципалдыг тургузгунуң бюджеттер чарыгдалдарының индексин дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$ИБРпроч(i) = Куд(проч)i \quad (23),$$

мында:  
Куд(проч)i – i деп муниципалдыг тургузгунуң өске-даа адырларында өртек өзерииниң коэффициентизи.

8.7. Өртек өзерииниң коэффициентизи Чогуур адырга өртек өзерииниң коэффициентизи (Куд(отр-ну)) дараазында хевир-биле санаар:

$$Куд(отр) = (d\%зп(отр) \times Ki(зп)отр + d\%мз(отр) \times Ki(мз) + d\%тэк(отр) \times Ki(тэк)) \times Кдисп(i) \quad (24),$$

мында:  
d%зп(отр), d%мз(отр), d%тэк(отр) – чогуур адырлар талазы-биле тус чер бюджеттериниң чарыгдалдарының түнү-биле (республика бюджетинден дамчыдып берген субсидияларның база субвенцияларның чарыгдалдары база тускай сорулгалыг орулгаларының күсели-биле үндүргөн чарыгдалдарына санаваска) күш-ажыл төлевириинге (чангыс аай социал үндүрүгү барымдаалап тургаш), материалдыг болгаш коммуналдыг ачы-дузаларны төлээринге тус-тузунда үндүргөн өске-даа чогуур чарыгдалдарының үлүгү;

Ki(зп)отр – i деп муниципалдыг тургузгунуң талазы-биле чогуур адырга күш-ажыл төлевириин төлээринге чарыгдалдарны таарыштырарының коэффициентизи;

Ki(мз) – i деп муниципалдыг тургузгунуң материалдыг (болгаш өске-даа) чарыгдалдарга чарыгдалдарны таарыштырарының коэффициентизи;

Ki(тэк) – i деп муниципалдыг тургузгунуң коммуналдыг ачы-дузаларны төлээринге чарыгдалдарны таарыштырарының коэффициентизи;

Kдисп(i) – i деп муниципалдыг тургузгунуң тардады чурттадырының дисперзиниң коэффициентизи дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$Кдисп(i) = (1 + 1,7 \times Si) / (1 + 1,7 \times Scp) \quad (25),$$

мында:  
Si – отчеттук чылдың январь 1-де i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында, чурттакчылар пунктуларында чурттап турар 500-тен эвээш сангы кижилерлиг i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының үлүгү;

Scp – отчеттук чылдың январь 1-де Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң ниити санында 500-тен эвээш киж сангы чурттакчылыг пунктуларында чурттап турар Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының үлүгү.

8.7.1. Муниципалдыг тургузгунуң күш-ажыл төлевириинге (Ki(зп)) деп чарыгдал-

дарны таарыштырарының коэффициентизи дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$Ki(зп) = a \times Ki(хемчээлдер) \quad (26),$$

мында:  
Ki(хемчээлдер) – федералдыг болгаш республиканың районнар коэффициентилеринге база девискээрлерниң немелделеринге үндөзилээш, санап каан i деп муниципалдыг тургузгунуң ажил төлевириинге чарыгдалдарны таарыштырып турар коэффициентизи;

a – күш-ажыл төлевириинге чарыгдалдарның нормативтиг коэффициентизиниң бот деңгизи.

«Тус черниң бот-башкарылгазы» деп адырга:

$$Ki(хемчээлдер) = \frac{(1 + Ki) + Li}{(1 + Kcp) + Lcp} \quad (27),$$

Өске-даа адырларга:

$$Ki(хемчээлдер) = \frac{(1 + Ki) \times (1 + 0,25 Vi) + Li}{(1 + Kcp) \times (1 + 0,25 Vcp) + Lcp} \quad (28),$$

мында:  
Ki – i деп муниципалдыг тургузгунуң онзагай байдалдыг климаттыг черлерге ажылы дээш хуулаан район коэффициентизиниң база немелде төлевирииниң каттышкан хемчээли;

K – республиканың муниципалдыг тургузгунуң талазы-биле район коэффициентизиниң база хуу талазы-биле немелдезиниң азы климатты онзагай байдалдарлыг черлерге ажылдааны дээш немелделерниң каттышкан хемчээлиниң ортумак ужуру-дузасы (муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының санының талазы-биле деңгем көргөн ортумак удур-дузасы);

Vi – отчеттук чылдың январь 1-де i деп муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында i деп муниципалдыг тургузгунуң көдээ чурттакчыларының үлүгү;

Vcp – отчеттук чылдың январь 1-де муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының ниити санында i деп муниципалдыг тургузгунуң көдээ чонунуң үлүгү;

Li – Кыдыкы соңгу чүктүң районнарыга база оларга деңгем черлерге хамааржыр муниципалдыг тургузгунуң ажилдакчыларының шөлээлээр черлеринге бааркээрин хандыраарынга i деп муниципалдыг тургузгунуң ажилдакчыларынга чижек-биле санаан чарыгдалдары;

Lcp – Кыдыкы соңгу чүктүң районнарынга база оларга деңгем черлерге хамааржыр муниципалдыг тургузгунуң ажилдакчыларының шөлээлээр черлеринге бааркээрин хандыраарынга Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң ортумак-биле чижеклей санаан чарыгдалдары (муниципалдыг тургузгунуң чурттакчыларының саны-биле деңгем ортумак ужуру-дузасы).

$$Li = Vэр \times Ki(тер) \quad (29),$$

мында:  
Ki(тер) – Кыдыкы соңгу чүктүң районнарынга база оларга деңгем черлерге хамааржыр i деп муниципалдыг тургузгунуң немелден хууу азы климатты онзагай байдалдарлыг черлерге ажылдааны дээш немелде төлевири;

Vэр деп коэффициент Кыдыкы соңгу чүктүң районнарынга база оларга деңгем черлерге хамааржыр муниципалдыг тургузгунуң 1,6-га деңгем чер.

8.7.2. Муниципалдыг тургузгунуң материалдыг болгаш өске-даа чарыгдалдарны (Ki(мз)) таарыштыр коэфффициентизин дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$Ki(мз) = (Ki(тд)) \quad (30),$$

мында:  
i деп муниципалдыг тургузгунуң транспорттун барып чедип болурунун коэфффициентизи:

$$Ki(тд) = 1 + 0,7 \times Ni(сев) + 0,1 \times Ni(пар) \quad (31),$$

мында:  
Ni(сев) деп коэффициент Кыдыкы соңгу чүктүң районнарынга хамааржыр Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң 1-ге дең.

Кыдыкы соңгу чүктүң районнарынга деңгем девискээрлерге хамаарыштырган муниципалдыг тургузгунуң (Ni(сев)) деп хемчээлди 1-ги таблица-биле дүүштүр тодараттынар.

1-ги таблица	
Муниципалдыг тургузгунуң хевирини	Ni(сев)
Муниципалдыг район	1,0
Хоорай округу	0,5

Ni(пар) деп коэффициент паромнуг болгаш доштук кижилерге муниципалдыг тургузгунуң 1-ге дең болгаш Тыва Республиканың өске-даа бүгү муниципалдыг тургузгунуң 1-ге дең.

8.7.3. Муниципалдыг тургузгунуң коммунал ачы-дузалары Ki(тэк-ти) төлээринге чарыгдалдарны таарыштыр коэфффициентизи дараазында хевир-биле тодараттынар:

$$Ki(тэк) = (Сижку / Ссжку) \quad (32),$$

мында:  
Сижку – i деп муниципалдыг тургузгунуң планнап турар чылда бир айда чурталга

бажынының ниити шөлүнүң 1 дөрбелчин метрге чурталга-коммунал ачы-дузаларын көргүзөр өртек-үнезиниң (газ болгаш коммунал септелгези чокка) эң ындыкы хемчээли;

Ссжку – Тыва Республиканың муниципалдыг тургузгунуң талазы-биле планнап турар чылда чурталга бажынының ниити шөлүнүң 1 дөрбелчин метринге чурталга-коммунал ачы-дузаларында ортумак-биле берип турар өртек-үнезиниң (газ биле коммунал септелгези чокка) эң ындыкы хемчээли.

ОНЗА БАЙДАЛ  
ТУРГУСТУНГАН

Амгы үеде ТР-нің Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилел «онзагай байдалды» чурумунда ажилдап турар. Оларның контролонда турар Таңды болгаш Каа-Хем кожууннарның девискээринде үш арга-арыг өрттери онзагай байдалды тургузуу турар.

Апрель 28-те Таңды кожуунун Бай-Хаак суурнун барыын талазынга 18 км черге 7 га шөлге өрт хып үнген. Хат хадаанындан ол улгаткан. ТР-нің Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилелдин база арга-арыг камгалалының күжү болгаш дериг-херекселдери-биле май 9-та 380 га арга-арыг шөлүнүн өртүн өжүрген. Май 4-те ол-ла кожуунун Дүрген суурдан 10 км черге өрт үнген. Амгы үеде ол өрт 3290 га черде хып турар, оон иштинде 3140 га арга-арыгда. Чурттакчылыг суурга айыылды тургустунган.

Май 2-де Каа-Хем кожуунун Кундустуг суурнун соңгу-барыын талазында 21 км черге 7 га шөлге өрт үнген. Май 7-ге чедир ол өрт 750 гага чедир улгаткан. Амгы үеде ол өрт хып турар.

Май 11-нің медээзи-биле алырга, республика девискээринде 13 өрт 5151 га шөлде хып турар, оон иштинде арга-арыг өрттери 4805 га черде.

Бо хүннерде өрттүн айыылдыг үези эгелзден бээр 74 өрт 25305 га шөлге, оон иштинде арга-арыг өрттери 15887 га черге болганы бүртүктеткен. Эрткен чылдың бо үезинде республика девискээринге, 6 өрт 133 га черге болганы бүртүктеткен турган.

**Снежана ШОЙЗАТ,**  
ТР-нің Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилелдин информация бөлүүнүн начальниги.

Эр хей, Белекмаа!

**Белекмаа Чараш-ооловна Ооржактың хары чаа-ла он чеди. Бо чылын Чыраа-Бажы ортумак школазын доозар.**

Ол эш-өөрүнден бичизинден-не солун-сеткүүлдер номчууру, чогаал бижирин оралдажып чорууру-биле ылгалдыг. Белекмаа доктаамал номнар болгаш солуннар номчуур болгаш, билин шыырак. Ооңизиг күзели – келир үеде журналист болуру. Ынчангаш бодун амдан эгелзеш ол мергежилге белеткеп турар.

Белекмаа менден арга-сүме айтырып бо-ла келир. Аныак корреспондентинин солунга бижээн чүүлдерин сайгаржып турар мен. Ынчангаш ооң чогаалчы, журналист болуру чайлаш чок деп санаар мен.

Белекмааның чогаалдыкчы планында бижир дээн чүүлдери-ле хей. Бо чоокку хонуктарда доозуп турар школазының дугайында материалдарны бижир сорулгалыг. Ынчал кээрге, ооң бижээн ажилдары-биле «Шын» солунун номчукчулары удавас таныжа бээр-дир.

**Оолак КАРА-САЛ.**

Чыраа-Бажы сумузу.

Бо чурттап келген назынында, шынап-ла, эки-бакты көрүп каапкан, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок буянныг, авыралдыг кырган-авага ужураштым. Ооң амыдырал-чуртталгазының канчаар эрткенин, төрөөн Тывазының бурунгаар хөгжүлдесинге ооң кирип чораан үлүг-хуузу, азырап өстүрүп каан ажы-төлүнүн дугайында дээш, кырган-биле чүнү чугаалашпадым дээр. Ол кырган-аваны Александра Сундеевна Агбаан дээр. Бо хүннерде кырган 90 харлап турар.

Чүве чугаалаарда боданып алгаш, кончуг топтуг, 90 харлыында-даа чалынмас. Кашпагай чиик кырганның чурттап оран оран-савазынга кирип, амданныг ажин-чемин чооглап ора, дыка-ла хөөрештивис. Кырган: «Мээң оран-савамга кирип келгениң дээш четтирдим, оглум. Шак мындыг хей каът бажыңга чурттап чораан эвес. Ада-иемниң тос чадырыңга чары мунуп өскен кижиге болбазык



— Алыс чуртуңар кайдал? Ада-иеңер чүнү кылып чорааныл?

— Алыс чуртум Тываның база бир онзагай чараш булуңнарының бирээзи Тожу кожуун-на болгай. Аңчы кижиниң өг-бүлезиниң тос чадырыңга төртүтүнгөш, чары мунуп өскен кижиге болгай мен, оглум. Ачам Тожунун база бир шыырак аңчыларының бирээзи чораан кижиге. Октябрь революциязының чагыды мен. Школа назыны четкиже ада-иемниң аал ажилыңга дузалажып, суун суглап, одаар ыяжын экел бээр турдум. Чалгаа болбайн, кежээ чору деп, ада-ием чагып чораан чүве.

Тоора-Хем школазынга өөренип чордум, оон Кызылга фельдшер-акушер школазын дооскаш, өскөн-төрөөн Тожумга, кожуун эмнелгезинге фельдшер-акушер бооп ажилдап эгеледим. Ада-иемниң аалыңга чурттап-ажылдап чоруу турдум. Аныак кижиге эмнелгеге ажилдаары солун-даа, берге-даа турду. Аарыг кижилериниң аажы-чаңы база бир янзы болур. Ынчалза-даа ажилымга чоорту чаңчыга берген мен. Тожулар эмчи кижини бурган-биле дөмей хүндүлээр чон-на болгай. Ынчаар-ла эмчиге ажилдап, чонга ачы-буянын чедирип ажилдап чордум ийин.

— **Өг-бүлөңер-биле таныштырып көрүңерем?**

— Бир хүн ажилдааш, ада-иемниң оран-савазынга кирип кээримге, авам сугда танывазым бир аныак оол олур-ла. Ынчан авам-биле кады чурттап турган мен. Ачам чеди харлыг турумда «кызыл дустай» берген. Кижиге өөнге кижиге кирбес боор бе? Кандыг-даа херектиг кижиге чораай-ла дээш, улуг-даа херекке албаан мен. Оон ол оол чоруй барган соонда, кым боор ол? — деп айтырдым:

— Бо мында, школада, башкылап келген оол-дур ийин. Алыс чуртту Хемчик кижиге-дир. Өөредилге дооскаш, хуваалда езугаар мында башкылап келген оол-дур. Кижиге төлү каяа-даа чоруур. Дыкала чугаалаштым. Топтуг-томааның, аянныг-ла оол-дур. Чугаакыры кончуг. Күдээ кылып алза, харын, дээш — авам хөөкүй катырар-даа болгай. Уруг-дарымының адазы Анатолий Шудакович-

биле ада-иемниң аал-оранынга баштай-ла ынчаар танышканым ол.

Чоорту-ла езугу таныжып эгелзден бис. 1936 чылдың январь эгезинде өг-бүлө тутуус. Ол школага башкылап, мен эм-

нелгеге ажилдап чоруп турдувус. Бурунгаар депшилгелиг, эртембилеглиг кижиге боорго, Анатолий Шудакович кончуг аныак, чаа-ла 26 харлыг турда, Тожу кожуунун райкүүском даргазынга депшиткен. 1942-1943 чылдарда Бай-Тайга райкүүском даргазынга, ол-ла кожуунун ТАРН кожомунун секретарыңга, ооң соонда ТАРН Каа-Хем кожуунун секретарыңга, ВКП(б) обкомунун школа килдизиниң эргелекчизинге, ВКП(б) Чөөн-Хемчик райкомунун секретарыңга ажилдап чорду. 1950 чылдан бээр ВКП(б) Сүт-Хөл райкомунун бирги секретарыңга ажилдап турган кижиге. 1951-1953 чылдарда Күрүнениң айыыл чок чоруунун Тыва область эргелелиниң чамдык ажилдакчыларының даап бодап, чогаадып алганы «Сүт-Хөл херээ» деп херекке актыг черге туттургаш, ажитөлүм ачазы Анатолий Шудаковичини дээди хемчег-биле адып өлүрер кылдыр шииттирген турду, Сүт-Хөл кожуунун удурткуч кадрларыңга удур репрессия шак ынчаар эгелзэн.

Шын каян-даа тирилээр. Уругдарымы ачазы Анатолий Шудакович коргар чорук чок, чайгылыш чок туружу-биле бодунун база Сүт-Хөл кожуунун партия, совет ажил-агыг органның чамдык 22 удуртуп ажилдакчыларының кырынга диргелип келген онза айыылдыг нүгүлдүн доңун адырып чешкеш, шынныг херекти чөптүг тирилгезинге чедирип, бодунундаа, кады херекке туттуруп чораан эш-өөрүнүн-даа, черле ынчаш сүт-хөлчүлериң арыг-чаагай адын төлөптиг камгалап шыдааны дээш чоргаарланып чоруур мен. 1953 чылдың ноябрь 2-де ол хосталып агарып үнүп келген. Ооң соонда Кызыл МТС-тин партия организациязының, СЭКП Каа-Хем райкомунун секретарыңга, Бии-Хем райкүүском даргазыңга ажилдап чорду.

Репрессия дээр каргыштыг чылдарның казыргызыңга актыг черге тудуп аппаарга, оолдарым Виктор биле Володя Суг-Аксы школазының эге класстарыңга өөренип турган. Тома биле Любам школа назыны четпээн чаш чүвөлөр. Ажитөлүм эдертикеш, өскөн-төрөөн Тожумга көжүп келген мен. Партия райкомга, райкүүскомга-даа баарымга талтыг ажил-

мен бе. Чурттап оран кадым безин тос дугаар. Бо хей каъттарже көдүрүп үндүрүп кээр лифт дээр чүвөң чамдыкта ажилдавайн баар. Думчукка тулганда, бызаа сугжу дээр ийикпе. Дашкаар үнүп, арыг агаар тынып алыр дээш бо хей каъттарны куду бадып, өрү өскеп, кылаштап-даа турар-ла мен. Кылаштаарга кадыкка эки дижир-ле болгай. Кызым Тома-биле чурттап оран мен.

Кырганның мындыг баштак чугаазын база дыңнадым. — Чылдың ужу-бажында ийи-бир катап «эзеңгим» дыңзыпканымда, бо тос дугаар каътче ырлап чорааш, кылаштап үнүп-ле кээр мен. Ынчан кызым Тома: — Бо канчап бардың авай? Тозан харлыг сен хамаанчок, аныктар безин бергедеп үнүп кээр чүве-дир — дээш, чемелей-даа берген турар-ла — деп, кырган улам хөөрөп олурду. Чугаа-сооду үнүп келген кырган-авага белеткеп алгаш чорааным салыр дээн айтырыгыларымны ам-на салып эгеледим.

## Чылдар болгаш кижилер

## АВЫРАЛДЫГ АВА

даа бербээн. Политиктиг репрессияга таварышкан кижиниң кадайы дээш ындыг-ла турган боор. Ол-даа канчаар. Чаш ажитөлдү өстүрүп, эртем-билигге чедирер дээш, кандыг-даа ажилды кылып апаар. Районунун үлетпүр комбинадынга даараныкчылап кирип алган мен. Дакпырлап база ажилдап турдум. Ажитөлдүн ижер-чири, идик-хеви дээш, черле чүү чогул. Кызып шырбаяр апаар. Ынчаар-ла амыдырал-чурттап олурувуста, уруг-дарымының ачазы агарып хосталып үнүп келген. Тожу район Советиниң депутатыңга-даа соңгудуп чордум.

— **Уруг-дарыңар кайда, канчаар ажилдап-чурттап чоруур, сонугарды көрүңерем?**

— Дөрт оолдуг, ийи кыстыг мен. Шупту дээди эртемниг. Тываның социал экономиктиг хөгжүлдесинге төлөптиг үлүг-хуузуун кирип чоруурлар. Улуг оглум Виктор Кызылдың педагогика институтун дооскаш, Тожуга башкылап ажилдап турду. Күрүнениң айыыл чок чоруунун органыңга ажилдадыры-биле шериг албанынче келдирткен. Күрүнениң айыыл чок чоруунун органыңга ажилдап келген үезинде харысалгалыг янзы-бүрү албан-дужаалдарга ол ажилдап чорду. Хар-назын талазы-биле шериг албаныңга ажилдаар хуусаазы чоокшулап кээрге, айыыл чок чер органының курлавырда полковниги шериг эрге-дужаалдыг халажып үндү. Кеним Ирина Ивановна дээди эртемниг башкы. Ол Кызылдың № 1 школазының директорунун оралакчысы. Кенимниң алыс чуртту Смоленск облазы. Олар ийи оолдуг, улуг оглу Толя Новосибирск хоорайда өг-бүлелиг ажилдап-чурттап чор. Оон биче оглу Саха адазының изин басып, Россия Федерациязының Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинде ажилдап турар. Майор эрге-дужаалдыг.

Ийи дугаар оглум Володя. Ол база-ла дээди эртемниг. Тыва Республиканың Сайыттар чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң удурткучунун оралакчызыңга ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаче үндү. Кеним Мария Васильевна база-ла дээди эртемниг башкы. Ол ам-даа № 1 школада башкылап тур. Ол база-ла Смоленск чурттуг. Оларның кыстары Галя, Ия дээди эртемниг тускай амыдырал-чуртталгалыг. Ажитөлдүг. Галя автоорук техникумунда башкы.

Кызым Тамара. Ол мээң-биле кады чурттап ор. Уруум Кемерово хоорайга институт дооскан. Даштык дыл башкызы тускай эртемниг. Башкылап ажилдап турда,

Тожунун комсомолчулары комсомолдун Тожу райкомунун бирги секретарыңга соңгуп алганнар. Чон-биле ажилдап билер кижиге боорго, ону чоорту-ла партия ажилынче депшидип алгаш барган. Новосибирскиге партияның дээди школазын база дооза шаап алды. Адазының изин басып, ынчаар-ла партия ажилдакчызы аларган кижиге ийин ол. Партияның Таңды райкомунун идеология талазы-биле секретарыңга ажилдап турда, партияның Бии-Хем райкомунун бирги секретарыңга соңгутту. Каян партия дүжүп каарга, Бии-Хем райкүүском даргазыңга томуйлатты. Ол бир оолдуг. Оглу Виталий милицияның майору. Интернационал өг-бүлө. Олар оолдуг.

Ам бистиң аравыста чок оглум Борис орук инженери кижиге. Тываның девискээринде тудушкан көвүрүглери-ле хей. Чалыы назынында ол бистен чарлып чорупту. Кеним Лена Кызыл хоорайда банк эргелекчизи. Оларның уруу Вика Тываның күрүне университетинин физика-математика факультетин дооскан.

База бир кызым Люба база-ла дээди эртемниг. Кызыл хоорай чагырганың даргазының экономика талазы-биле оралакчызыңга ажилдап чорду. Ам республиканың үндүрүг инспекциязында килдис-начальниги. Күдээм Алексей Иванович республикада билдингир кижилерниң бирээзи. Оларның уруу Оля Москвада ажилдап-чурттап чор. Ол ажилдавышаан, аспирантурада бот-өөредилгеге биле өөренип турар. Күдээви Москва чурттуг. Оля-биле чаңгыс институтту кады дооскан. База-ла интернационал өг-бүлө.

Хеймер оглум Миша база-ла дээди эртемниг. Ол иштиги херектер органында ажилдап чоруур. Милицияның подполковниги. Кеним Тая башкы. Оларның ийи кызы Дина биле Тамара Иркутскиде өөренип турар.

Шак мындыг төлөптиг ажитөлдү азырап өстүргөш, эртембилегге чедирип каанымга кырган бодум чоргаарланып чор мен, оглум. Кырган мээң аас-кежим-дир деп, санап чоруур мен. Мээң-биле байырлажып тургаш, кырганның чугаазы мынчаар доозулду.

Бо хүннерде мугур 90 харлап турар, интернационал өг-бүлелиг ажитөлдүг, хей санныг уйнуктарының авыралдыг кырган-авазы Александра Сундеевнага курлак чедир мөгөйип, каң дег кадыкшылды күзеп, бистиң аравыста ам-даа хей чылдарда чурттаарын алгал-йөрээп каалы. Курай, курай! Бурган өршээ!

Манай-оол ОЮН чугаалашкан.



**Кур-Черниң уругларның уран чүүл школазында**

Солизи, баштайгы доозукчузу Аяна Монгушова Биче-оол.

Бир дугаар дирижеру Мөңге-Байыр Доржуевич Монгуш.

## ХҮЛЭЭЛГЕЗИН ШЫНЧЫ КҮҮСЕДИП ЧОРУУР

Эрткен чүс чылдың 70-80 чылдарында республикага уран чүүл болгаш культура дыка хөгжүп турган. Республиканың ынчангы удуртулгазы ылангыя уругларның уран чүүлге кижизидилгезинче улуг кичээнгейни угландырган. Республиканың ол-бо кожуннарынга уругларның уран чүүл болгаш спорт школалары удаа-дараа ажыттынып турган үе ол.

Ол үеде азы улам тодаргайлаарга, 1976-1977 өөредилге чылында Кызыл кожунун Кур-Чер суурга уругларның хөгжүм школазы ажыттынган. Ол болза кожуннар төптөргө ажыттынгылаан школаларны санаваска, көдээ суурга бир дугаар ажыттынган хөгжүм школазы болур. 30 чыл дургузунда ук школа чүс-чүс уругларны уран чүүлдүн кайгам-

башкызы Ирина Владимировна Хицкованы, баян башкызы Чечек-оол Шойдакович Кара-Салды, үрер хөгжүм башкызы Танов Кыргысович Чигденни хамаарыштырып болур. Бирги өөредилге чылында школаның үш аңгы класстарына ниитизи-биле 51 өөреникчи оолдар, уруглар өөренип эгелээн.

Хөгжүм школазының оон ыңайгы хөгжүлдесинде 1990 чылдарның берге чылдары турза-даа, ниити сайзырал багай эвес чоруп турган. Харын-даа школаның оруу ак болган деп чугаалап болур. Чылдар эрткен тудум, суурнуң Нова кудумчузунда бажыңче барып, уран чүүлдүн дүвү чок далайынче «шымнып» кириксэн уругларның саны көвүдеп орган. Ооңбиле кады хөгжүм школазының

рышпаан. Ынчалза-даа чаа эгелээшкнде чедир кылыр-ла чүүлдер хөй болур. Ындыг турбуже, директор баштаан улуг эвес башкылар коллективи школаның бажыңын уруглар өөредиринге, ажилдаарыга эптиг кылдыр, даштыкы хевирин дүрзү кирип септеп кылып алганнар. Ол үеде суурнуң-даа, Культура яамызының-даа удуртулгазы чаа хөгжүм школазынга шаа-биле шору дузалап турган.

Бо хүннерге чедир өзүп олурар салгалды уран чүүлдүн чажыттарына кижизидер ажилга он-он башкылар бараан болган. Школаның хөгжүлдесинге эвээш эвес үлүг-хуузун ооң баштайгы доозукчулары, сөөлүндө мырыңай ону директорлап ажилдааннар Радомир Доржуевич Монгуш, Лира



Баян клазының өөреникчилери.



Башкызы Михаил Иргитович Айыжы, өөреникчизи 1 дугаар доозукчузу Мерген Ондар.



Хөй чылдар иштинде ажилдаан башкылары.

чык делегейи-биле таныштырган. Ооң он-он доозукчулары янзы-бүрү фестивалдарның болгаш конкурстарның тилекчилери апарып, төрзөн школазының алдарын республикага, ол хамаанчок чуртка бедни-биле көдүргөн.

Бодунуң хөгжүлдеси болгаш ажил-агый чедишкннери-биле республикага ады ол үеде кончуг алгый берген турган «Тиилелге» совхозтун төвү болур Кур-Чер суурга уругларның хөгжүм школазын ажыдарының дугайында дужаалга атты ол үеде Тыва АССР-ниң культура сайыды чораан Матпа Самбуевич Хомушкү салган. Хөгжүм школазының баштайгы директорунга томуйлаткан Мөңге-Байыр Доржуевич Монгуш баштайгы хүнден эгелээш, шыырак кадрларны ажылче хүлээп алган. Оларга школаның фортепиано

салбырларының саны база чоорту көвүдеп турган. Бо хүннерде ында үрер, хылдыг болгаш тыва хөгжүм, баян база аккордеон, фортепиано, танцы, ниити ыры, хөмей-сыгыт болгаш чурулга салбырлары ажилдап турар. Школаны уругларның уран чүүл школазы кылдыр 1978 чылда эде адаан, ооң эрге-байдалы бедзэн.

Хөгжүм школазы баштай ажыттынып турда, үрер хөгжүм салбырынга директор М.-Б.Д. Монгуш боду башкылап турган. Мурнунда чылдарда Ак-Довурактың Культура ордузунуң уруглар-биле ажил чорудар килдизинге удуртукчулап, Кызыл-Мажалыктың, Ак-Довурактың уругларның хөгжүм школаларына башкылап ажилдап кааппан болгаш, Кур-Чер школазын бут кырынга тургузарына улуг-ла бергелерге тава-

Комбуевна Монгуш болгаш Снежана Дадар-ооловна Оюн олар киригеннер. Бо башкылар суурнуң уран чүүл школазын доосканының соонда, Кызылдың уран чүүл училищезинге тускай эртемни база чедип ап, амыдырал-чуртталгазын уран чүүл болгаш культура-биле оон ыңай «доңнааннар».

Школаның башкыларының база доозукчуларының аразында республиканың уран чүүлүнүң хөгжүлдесинге балалбас исти арттырган кижилер хөй. Оларның бирээзинге ТР-ниң алдарлыг артизи, сураглыг ыраажы чораан Сергей Хүлер-оолович Ондарны хамаарыштырар. Хөгжүм херекселдеринге ойнаарына салым-чаянныг Сергей Ондар ырларына база кончуг сундулуг киж болган. Ооң ыраажы кылдыр хевирлеттинеринге Кур-Черниң

уран чүүл школазы база улуг рольду ойнааны чугаажок.

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Михаил Иргитович Айыжыны танывас киж уран чүүлге ынактар аразында чок. Ол Кур-Черниң уран чүүл школазына баян башкылап ажилдаан. Ол Тываның күрүнениң «Саян», ооң соонда «Аян» ансамбльдериниң ыраажызы кылдыр республикада алдаржаан.

Радомир Доржуевич Монгуш «Тыва» ансамбльдин баштайгы составына ырлап чораан, ооң соонда этнографтыг төптүн директорунга ажилдаан. Амгы үеде республиканың «Идегел» школа-интернадында ыры башкызы.

Уран чүүл школазының салбырларының өөреникчилери дыка хөй фестивалдарның болгаш мөөрейлерниң тилекчилери деп бижидим. Чижээ, школаның биче баянистери «Уран чүүлдүн чөлээштери-07» деп республика конкурзузунуң дипломантылары, бо салбырның доозукчулары Айдыс Санчаа биле Радомир Лакпаа аныяктар ортузунда билдингир

«Агым» эстрада бөлүүнүң ыраажылары, тускай үн бижидер студияның ажилдакчылары. Уран Монгуш, Сылдысмаа Монгуш фортепианога республика конкурзузунуң лауреаттары, а чурулга салбырының уруглары мурнунда чылдарда Бүгү-россия чергелиг «Улусчу Пушкиниана» деп өзүп олурар чурукчулар конкурзузунуң лауреаттары. Школаның сыгыт-хөмейиниң «Чедер» ансамблиниң уран чүүлү-биле республиканың чону эки таныш. Олар делегей чергелиг «Устүү-Хүрээ» фестивалының база республиканың «Сараадак» конкурзузунуң лауреаттары.

Бо уран чүүл школазының уругларының чедишкннери моон-даа ыңай уламчылап болур.

Кур-Черниң уругларның уран чүүл школазы тургустунганындан бээр 30 чылын каш хонук бурунгаар демдегел эрттирген. Аңаа ук школага мурнунда чылдарда ажилдап чораан башкылар, доозукчулар болгаш ада-иелер хөйү-биле чыылган. Суурнуң ажы-төлүнүң уран чүүлге кижизидилгезинге балалбас исти арттырган, ам-даа арттырып чоруур школаның адресинге хөй-ле чылыг-чимчак сестерни чыылганнар чугаалаан. Оларның школага белек-селээ база элбек болган. Эң-не кол чүве – чыылганнар бо уран чүүл школазы бодунун дорт хүлээлгезин ам-даа шынчы күүседип, өзүп олурар аныяк-өскенни уран чүүлдүн кайгамчык чүүлдеринге өөредиринге моон-даа соңгаар улуг үлүг-хуузун киригеринге идегелин илереткенер.

Юрий КӨК-ООЛ.  
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН  
тырттырган чуруу.



Танцы бөлүкүнүн уруглары, 30 чыл болган оюнга көргүзүчү.

## АФГАНЧЫ ОРЛАН КОЖАГАНЫҢ ЧЫРЫК АДЫНГА ТУРАСКААЛ



Афганистанга шериг албан-хүлээлгезин күүседип, афган дайынына киржип чораан Орлан Юрьевич Кожаганың чырык адынга тураскааткан езулал 2007 чылдың май 12-де Чаа-Хөл кожуунуң Кызыл-Дагга бедик организацыыг байдалга эрткен.

Орлан Юрьевич Кожаганың өөренип турган школазынга сактышкын кежээси болган. Дайынчының башкылары, чаңгысклассчылары, иези Зоя Манчын-Хөөвна, өөнүң ишти Саяна Викторовна база өскелер-даа афганчы маадырны сактып, чылыг сөстөрүн чугаалап турганнар.

ТР-нің Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол афганчы эжин сактып, чыылган чонга, Орлан Юрьевичиниң төрелдеринге аас-кежикти, кадыкшылды күзээ.

Орлан Кожаганың чырык адынга тураскааткан спортчу маргылдаалар база болуп эрткен. 18 харга чедир 96 аныяк мөгелериниң, 128 улуг мөгелериниң хүрежи, аът чарыжы база волейболга маргылдаалар болган.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Байырлалдан репортажты дараазында номерге үндүрер.

Кем-херек болгаш ооң ялазы

## Уруглар дорамчылааны дээш судтатканнар

Дерзиг-Аксының психоневрологтук интернат-бажыңының үш ажылдакчызы инвалид уругларны дорамчылааны дээш шииттиргенер.

Тыва Республиканың Каа-Хем район суду интернат-бажыңының директоруна орадакчызы Анатолий Ооржакты Россия Федерациязының Кем-херек кодекзиниң 161 чүүлүнүң 2 кезээниң «г» пунктузу-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедикшининге – амыдыралга азы кадыкшылга айыылдыг эвес күчү-күш ажыглап азы ындыг күчүлээшкенин ажыглаарының кыжаны-биле үптээшкениге бурулу деп хүлээп көргөн. Суд харыс-салгазына онаашкан кижини 2006 чылдың декабрь 7-де ол албан чериниң кижизиттирикчизин күш ажыглап кочегаркага (от салыр черге) кирире берген. «Башкы» бирги бөлүктүң инвалиди оолду сыкыртып мен деп коргудуп тургаш, ооң куртказының карманында 1350 рубль түңнүг пенсиязын ушта сол алган.

Интернат директорунуң орадакчызы суд хуралына аңаа чарлаан бурууга бодунуң буруулуун бүрүнү-биле хүлээп көрбээн. Камгалалдың талазындан чүве чугаалаан ооң чагыргазына турган чамдык кижилер аңаа болчурун кызытканнар. Суд оларның өчүктеринге бүзүрээр арга чок болган, чүге дээрге ол өчүктер херектиң канчаар болганына дүүшпес болгаш истелге үезинде оларның чугаалаанындан карышкактыг болган. Ол ышкаш суд болчукчуларның каражадан кижини база ооң ийи херечизи психика талазы-биле бүрүн бүзүрел чок, оларның өчүктеринге бүзүрел болбас деп бадыткалдарын үндезин чок деп санаан. Ол бадыткалдарны суд-психиатриктиң экспертизаларның түннелдери буруу деп көргүскөн. Оон аңгыда каражадан оол болгаш ооң херечилери судка боттары төлөптүг ап, боттарының бадалдарын дес-дараалаштыр шын

илереди, болчукчуларның болгаш күрүне буруудадыкчызының айтырыгларына тода, шынның харылап турганнар. Оларның харылары бот-боттарына карышпас база өске херечилерниң өчүктеринге чөрүшпейн турган. Судтадып турган кижини район прокуратуразының байысаакчызының херекти ону буруудадыр сорулга биле чаңгыс талаалай чорудуп турган дээр хомудалды илереткен. Суд херекти кеземче херээниң хоойлужудулгазына дүүштүр чоруттунуп келгенин, бо херек талазы-биле чыгдынган шынзыдылгалар судтадып турар кижини буруулуун көргүзүп турарын айтыган. Суд шииттирип турар кижиниң ажылдаар черинден эки талалыг характеристиказын, ооң мурнунда оон шииттирип чорбаанын, ооң азыралында назы четпээн дөрт чаштарның барын, ооң буруузу чиигедип турар өске-даа байдалдарны барымдаалап көргөш, ону ийи чыл алды айда хосталгазын казып шииткен. Кеземчени ол ниити чурумнуг колонияга эрттирер.

Шииткелди чарлаан хүнүнден эгелээш он хонук дургузунда ону Тыва Республиканың Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязына кассация чуруму-биле хомудап болурун аңаа тайылбырлаан.

Интернат-бажыңының мурнундагы санитарказы Сырга Кууларга хамаарыштыр суд херээ үр уламчылалдыг болгаш өөредилгиг болган. Ол инвалид уругну чуп каан соңга шилинге бодунуң салааларының изин арттырганы дээш эттээн. Бо чылдың январь 26-да Каа-Хем кожуунуң Суд участогунуң чаргы чарар судьязының хүлээлгезиниң күүседикчизи РФ-тиң КК-зиниң 116 чүүлүнүң 1 кезээ-биле буруудаттырып турган – сылдаг чедирбээн аарышкыны таварыштырып эттээни дээш – Сырга Кууларга хамаарыштыр херекти 115 чүүлге дүүштүр соксаткан доктаалды үндүргөн.

Суд хуралына каражадан хойлу езууга төлээлекчизи талаларның эптешкени-биле холбаштыр кеземче херээ соксадыр дугайында дилегни кириген. Судтадып турган кижини каражадан бодунуң буруузу бүрүнү-биле билинген болгаш үүлгеткен кемни херээ буруу шапкан, каражазын эгиткен. Ооң-биле кады ол бир дугаар судтадып турарын база барымдаалаан. Кеземче херээ соксатканына күрүне буруудадышкынын деткип турган кожуун прокурору Евгений Скоромин удурланган. Ол апелляция бижинге кеземче чорудуунуң хоойлужудулгазын хажытканы дээш: херекти прокурор көдүргөн, чүге дээрге бодунуң эргелери дээш туржуптар харыы чок назы четпээнге хамаарыштыр кем-херек үүлгеттинген, ынчангаш район судундан ол чаргы чарар судьяның доктаалын солугурун дилзэн. 2007 чылдың март 30-де күрүне буруудадыкчызының барымдааларын үндөзилелдиг деп хүлээп көргөн болгаш чаргы чарар судьяның доктаалын солаан. Район суду Сырганы дөрт ай хуусаалыг эдип чазаар ажылдарга база уругларның социал өөредилге черлеринге ийи чыл хуусаада ажылдаар эргезин казып шииткен.

Каа-Хем кожуунуң суд участогунуң чаргы чарар судьязы интернат-бажыңының санитарказы Елена Такталды РФ-тиң КК-зиниң 116 чүүлүнүң 1 кезээнде көрдүнгөн кем-херек үүлгедикшинин дээш буруулу деп санаан. Ол ийи кижизиттирикчилерни ыяш саваашты биле шыкпыртаан — «...кадыкшылга хора чедирбес деп санатынар согуларны таварыштырганы». Судтадып турган кижини аңаа онап турар бурууну хүлээп алган болгаш суд сайгарылгазы чокка шииткел доктаалын үндүрерин дилзэн. Ону албан күүседир 120 шак ажылдарга кеземче онаанган.

ТР-нің прокуратуразының парлалга албаны.

## «ТываХАРЫЛЗААИНФОРМ» ААН-ниң абонентилериниң КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

2007 чылдың июль 1-ден эгелээш, хоорайлар аразынче болгаш делегей аразының харылзаазынче үнериниң бөлүк чуруму өскерлир. Ол 2006 чылдың январь 1-ден эгелээш хоорайлар болгаш делегей аразына телефон харылзаазының ачы-дузанын чедирер талазы-биле ажыл-чорудулганы таарыштырар чижек эрге-хоойлу актыларының комплекзиниң Россияга күштүг болуп киргени-биле холбашкан болуп турар. Тыва Республиканың девискээринде хоорайлар аразында болгаш делегей аразының харылзаазының ачы-дузанын ыраккы харылзааның элээн каш операторлары берип турар; «Ростелеком» ААН, «МТТ» ААН, «Совинтел» КХЭ. Ол харылзааның ачы-дуза ажыглакчыларына ыраккы харылзааның операторларын шилип алыр эргени берип турар. Ажыглакчылар ыраккы харылзааның шупту операторларының абонентилерин ажыглап болур азы кайы-бир операторну шилип алыр.

Абонент кандыг арга-биле операторну шилип алырын боттандырып болурул?

Вариант 1. 2007 чылдың июнь 30-ге чедир «Тыва-харылзааинформ» ААН-че билдиришкенин кириер Силер, орта хоорайлар аразына болгаш делегей аразының харылзаазына кымның ачы-дузанын ажыглаар деп турарыңарны, ыраккы харылзааның тодаргай операторун орта айтыр. Бир эвес абонент ындыг билдиришкенин кириген болза, Силерниң телефонуңарның дугаарын Силерниң шилип алган операторуңарже кожуп каар, Силерниң шупту звоноктарыңар ону таварыштыр эртер. Бөлүк чурум орта өскерилбес.

Вариант 2. Долгаан санында шилип алырын боттандырып болур. Бо таварылгада чурумнун бөлүү өскерлир. Хоорайның кодун долгаар бетинде Силер ыраккы харылзааның операторунуң кодунче долгаары албан, ону префикс дээр.

Ыраккы харылзааның операторунуң префиксизин:

	Хоорайлар аразының префиксизин	Делегей аразының префиксизин
«МТТ» ААН	53	58
«Ростелеком» ААН	55	10
«Совинтел» КХЭ	51	56

Чижээлээрге: Новосибирск хоорайже долгаар апарганда ол дараазында хевирлиг болур:

МТТ таварыштыр 8-53-383-XXXXXXX

Ростелеком таварыштыр 8-55-383-XXXXXXX

Совинтел таварыштыр 8-51-383-XXXXXXX

XXXXXXX-Новосибирск хоорайда абонентиниң телефонуңуң дугаары.

Бир эвес Силер июнь 30-ге чедир тодарадып албаан таварылга тургустунуп келген болгаш билдиришкенин кирибээн болзуңарза, 2007 чылдың июль 1-ден эгелээш, Силер Вариант 2 талазы-биле ыраккы харылзааның операторун шилип алырыңа чөпшээрешкен деп «Тывахарылзааинформ» ААН санаар апар.

Абонентиниң харылзаа операторун шилип алыр дугайында билдиришкенин кириерде «Тывахарылзааинформ» ААН-ниң Сервис-Центринге албан чеде бээр, адреси: Кочетов кудумчузу 53, соңга № 5, 6.

Немедде информацияны бо телефоннар таварыштыр ап болур: **1-17-02, 1-14-57, 1-17-20.**

Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың декабрь 31-де № 894 доктаалы-биле Россия Федерациязының девискээринге албанның дүрген кыйгыртырының чаңгыс аай дугаарына «112» дугаарны 2008 чылдың январь 1-ден эгелеп тургузары-биле холбаштыр, бо чылдың июнь 1-ден эгелеп «Тыва-харылзааинформ» ААН Кызыл хоорайга 1XXXX-ден 2XXXX-же эгелээр телефон дугаарларына өскерилгелерни кирип эгелээр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.  
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-38, кол редакторунуң орадакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүг килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9309. Чагыг 56.

АГАР САНЬБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008468; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле камчызын Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» күрүнеңиң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинион-Кравченко, 1). Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айгтыг санары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.



e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,  
Красноармейская, 100.